

Geschiedenis van de liturgiewetenschap in Nederland

Een aanzet en opzet voor een historiografisch onderzoeksproject

Louis van Tongeren

1. Inleiding

Het vakgebied van de liturgiewetenschap behoort tot de jongere disciplines binnen de theologie.¹ Als universitaire discipline ligt de oorsprong ervan in de hervorming van de theologiestudie onder invloed van het Josephinisme in de tweede helft van de achttiende eeuw, waarna het zich, in de Duitstalige landen, als subdiscipline ontwikkelde binnen de pastoraaltheologie of praktische theologie.² Het begrip liturgiewetenschap werd toen overigens in de literatuur nog niet gehanteerd. Het was Anton Baumstark die in 1919 die term voor het eerst bezigde,³ waarna Romano Guardini in 1921 in een programmatisch artikel de term nader bepaalde en definieerde.⁴ In Nederland, waar de liturgiewetenschap aanvankelijk als een praktisch en toegepast vak werd beschouwd, kwam het vakgebied vooral in de loop van de twintigste eeuw tot ontwikkeling; dit gebeurde zowel aan rooms-katholieke als aan reformatorische zijde binnen de context van de Liturgische Beweging. Vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw groeide het vakgebied uit tot een volwaardige en zelfstandige academische discipline. Binnen de rooms-katholieke theologie erkende het Tweede

¹ Hoewel aan protestantse zijde dikwijls de term liturgiek wordt gehanteerd ter aanduiding van de wetenschappelijke reflectie op de liturgie, analoog aan de termen catechetik, poimeniek en diaconiek, hanteer ik in het vervolg uitsluitend de term liturgiewetenschap. Ik dank prof.dr Marcel Barnard, prof.dr Paul Post, dr Els Rose en prof.dr Gerard Rouwhorst voor hun kritische lezing van een eerdere versie en voor hun waardevolle suggesties ter aanvulling.

² F. KOHLSCHIEIN: Zur Geschichte der Liturgiewissenschaft im katholischen deutschsprachigen Bereich, in F. KOHLSCHIEIN & P. WÜNSCHIE (reds.): *Liturgiewissenschaft. Studien zur Wissenschaftsgeschichte* (Münster 1996 = Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 78) 2-8.

³ Aldus G. WINKLER & R. MESSNER: Überlegungen zu den methodischen und wissenschaftstheoretischen Grundlagen der Liturgiewissenschaft, in *Theologische Quartalschrift* 178 (1998) 229-243, p. 231.

⁴ R. GUARDINI: Über die systematische Methode in der Liturgiewissenschaft, in *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 1 (1921) 97-108. Zie H.-Chr. SCHMIDT-LAUBER: Begriff, Geschichte und Stand der Forschung, in H.-Chr. SCHMIDT-LAUBER & K.-H. BIERITZ (reds.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche* (Leipzig/Göttingen 1995²) 15-39, p. 17.

Vaticaan Concilie in de Constitutie over de liturgie (no. 16) de liturgiewetenschap als een *disciplina principalis*.

De relatief korte geschiedenis van het vakgebied verklaart wellicht het ontbreken van een historiografisch overzicht, maar rechtvaardigt het gebrek aan een wetenschapsgeschiedenis van de discipline geenszins. Wel zijn er enkele tijdsopnamen, studies van deelthema's en aanzetten tot een globaal overzicht voorhanden.⁵ Voor de actuele positionering van het vakgebied is een overzicht over de wordingsgeschiedenis en de ontwikkeling ervan echter relevant en vruchtbaar. Omdat de liturgiewetenschap de laatste jaren in verschillende opzichten ter discussie heeft gestaan en er binnen het vakgebied momenteel volop gedebatteerd wordt over aard, methode, werkwijze en object,⁶ is er alle aanleiding

⁵ E. VAN DER SCHOOT: *Hervormde eredienst. De liturgische ontwikkeling van de Nederlandse Hervormde Kerk* ('s-Gravenhage 1950); J. LESCRAUWAIJT: *De liturgische beweging onder de Nederlandse Hervormden in oecumenisch perspectief. Een fenomenologische en kritische studie* (Bussum 1957); M. VRIJLANDT: *Liturgie* (Delft 1987) 118-169; G. ROUWHORST: Recente ontwikkelingen op het terrein van de liturgiewetenschap en hun mogelijke betekenis voor de liturgische praktijk, in *Tijdschrift voor liturgie* 73 (1988) 382-394; H. WEGMAN: Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap, in *Tijdschrift voor liturgie* 74 (1990) 232-242; G. LUKKEN: De ontwikkeling van de liturgiewetenschap sedert de praeconciliaire periode, in A. HOLLAARDT (red.): *Liturgisch woordenboek. Supplement. Liturgische oriëntatie na Vaticanum II* (Roermond 1970) 11-13; G. VAN DE KAMP: Liturgische bewustwording in de Gereformeerde Kerken, in M. BRINKMAN (red.): *100 jaar theologie. Aspecten van een theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen 1992) 161-210; G. LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap. Balans en perspectief* (Heeswijk-Dinther 1993 = Liturgie in perspectief 1); IDEM: De ontwikkeling van de liturgie in de afgelopen honderd jaar, in *Tijdschrift voor liturgie* 77 (1993) 130-139; K.W. DE JONG: *Ordering van dienst. Achtergronden van en ontwikkelingen in de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Baarn 1996); H. DE BIE: Samenkomen door de eeuwen heen. Historische achtergronden en ontstaan van de gereformeerde liturgie, in M. VAN DER VELDEN, W. VAN DER AA & H. DE BIE: *Als wij samenkomen. Liturgie in de gereformeerde traditie* (Zoetermeer 2000) 161-194, p. 184-194; G. ROUWHORST & L. VAN TONGEREN: Historical research on christian feasts and festivals in the Netherlands and current approaches and subjects. An introduction to the historical explorations, in P. POST, G. ROUWHORST, L. VAN TONGEREN & A. SCHIEER (reds.): *Christian feast and festival. The dynamics of Western liturgy and culture* (Leuven 2001 = Liturgia condenda 12) 207-221. Zie voor het Duitse taalgebied SCHMIDT-LAUBER: Begriff, Geschichte und Stand der Forschung; KOHLSCHIEIN & WÜNSCHE: *Liturgiewissenschaft*; B. KRANEMANN: Grenzgängerin zwischen den theologischen Disziplinen. Die Entwicklung der deutschsprachigen Liturgiewissenschaft im 19. und 20. Jahrhundert, in *Trierer Theologische Zeitschrift* 108 (1999) 253-272; IDEM: Schwerpunkte liturgiewissenschaftlicher Forschung im 20. Jahrhundert, in W. RATZMANN (red.): *Grenzen überschreiten. Profile und Perspektiven der Liturgiewissenschaft* (Leipzig 2002 = Beiträge zur Liturgie und Spiritualität 9) 67-80; A. ANGENENDT: *Liturgie und Historik. Gab es eine organische Liturgie-Entwicklung?* (Freiburg 2001 = Quaestiones disputatae 189) 11-106.

⁶ P. POST: Wetenschappelijk grensverkeer tussen disciplinevorming en ont-disciplineren, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 6 (1990) 65-81; IDEM: Zeven notities over rituele

om die leemte op te vullen en om te voorzien in een historiografisch overzicht van de liturgiewetenschap in Nederland. Een verdieping in de geschiedenis van het vakgebied kan verhelderend en behulpzaam zijn bij de bezinning op de koersbepaling waar momenteel om gevraagd wordt. De identiteit van de discipline wordt immers mede bepaald door de vaktraditie.⁷ Vanwege het gebrek aan deelstudies en het ontbreken van publicaties waarin relevant bronnenmateriaal is ontsloten, is het echter nog vrijwel onmogelijk een geschiedenis van het vakgebied te schrijven.⁸ Om dit gebrek op te heffen, is er een breed, landelijk en oecumenisch opgezet historiografisch onderzoeksproject gestart waarvan hier de belangrijkste contouren worden geschetst. Binnen het project is de ontwikkeling van verschillende deelstudies voorzien, met behulp waarvan over enige tijd een algemene overzichtsgeschiedenis van het vakgebied geschreven kan worden. Het project maakt deel uit van het landelijk onderzoeksprogramma van het Liturgisch Instituut, getiteld 'Liturgische bewegingen II. Personen en patronen', en wordt begeleid door een stuurgroep bestaande uit prof.dr M. Barnard, prof.dr P. Post, prof.dr G. Rouwhorst en dr L. van Tongeren.

Binnen dit historiografische project ligt het accent niet op de bestudering van instituties en organisaties maar is er voor gekozen om de discipline te bestuderen via de invalshoek van de personen die het vak beoefend hebben. Via hen worden de institutionele en organisatorische elementen binnengebracht en komen de netwerken in beeld en de verbanden waarbinnen ze werkzaam zijn geweest. De vakinhoudelijke ontwikkeling laat zich aflezen aan de onderwerpen

verandering, traditie en (vergelijkende) liturgiewetenschap, in *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 11 (1995) 1-30; IDEM: De synthese in de huidige liturgiewetenschap. Proeve van positionering van *De weg van de liturgie*, in *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 14 (1998) 141-172; IDEM: Interference and intuition. On the characteristic nature of research design in liturgical studies, in *Questions liturgiques/Studies in liturgy* 81 (2000) 48-65; SCHMIDT-LAUBER: Begriff, Geschichte und Stand der Forschung; R. TAFT: Über die Liturgiewissenschaft heute, in *Theologische Quartalschrift* 177 (1997) 243-255; IDEM: A generation of liturgy in the academy, in *Worship* 75 (2001) 46-58; A. HÄUBLING: *Christliche Identität aus der Liturgie. Theologische und historische Studien zum Gottesdienst der Kirche*. Reds. M. KLÖCKENER, B. KRANEMANN & M. MERZ (Münster 1997 = Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 79) 11-57; 284-333; WINKLER & MESSNER: Überlegungen; R. MESSNER: Was ist systematische Liturgiewissenschaft? Ein Entwurf in sieben Thesen, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 40 (1998) 257-274; S. VAN DEN BOSSCHE: Geen wijn in water veranderen. De onherleidbare particulariteit van het christelijk geloof, in *Tijdschrift voor theologie* 38 (1998) 109-119; A. GERHARDS, S. WEYER & H. KURZKE: Ausverkauf der Liturgiewissenschaft?, in *Stimmen der Zeit* 125 (2000) 784-787; M. BARNARD: *Liturgie als wetenschap van christelijke riten en symbolen* (Amsterdam 2000); H. GEYBELS: Algemeen menselijk of eigen christelijk? Rituelen en de identiteit van religies, in *Tijdschrift voor theologie* 41 (2001) 221-230; G. DANNEELS: Rituelen in, sacramenten out?, in *Tijdschrift voor liturgie* 86 (2002) 306-322.

⁷ KRANEMANN: Grenzgängerin zwischen den theologischen Disziplinen 253.

⁸ Zie TAFT: Liturgiewissenschaft heute 243.

waarmee ze zich bezig hielden, de thema's die ze uitwerkten en de vraagstellingen die ze daarbij hanteerden. Van veel liturgisten zijn weliswaar schetsen van wetenschappelijke biografieën voorhanden,⁹ maar deze zijn nooit in samenhang bestudeerd, noch voor Nederland, noch voor enig ander land of taalgebied. Door de geschiedenis van het vakgebied te bestuderen aan de hand van personen is de insteek van het project enigszins vergelijkbaar met de invalshoek die Cees Struyker Boudier gekozen heeft voor zijn geschiedschrijving van de wijsbegeerte in de Benelux.¹⁰ Het hier gepresenteerde liturgiewetenschappelijke project gaat echter in zoverre een stap verder dat het de historiografie van de discipline nadrukkelijk binnen diverse contexten wil situeren door verschuivingen op het wetenschappelijk, kerkelijk, liturgisch, maatschappelijk en cultureel vlak in het onderzoek te betrekken. Met betrekking tot de periode die in het onderzoeksproject centraal staat, kunnen de twee cultuurhistorische monografieën die in het kader van het groots opgezette onderzoeksprogramma 'Nederlandse cultuur in Europese context' recent verschenen zijn rond de ijkpunten 1900 en 1950 een belangrijk kader aanreiken.¹¹ Liturgie is nadrukkelijk aan de cultuur gerelateerd en ontwikkelt zich sterk in wisselwerking met verschuivingen op kerkelijk en maatschappelijk gebied. Rituelen blijken een zeer geschikte sleutel om zich toegang te verschaffen tot de cultuur.¹² Dat betekent dat ook de wetenschappelijke reflectie op de praxis zich rekenschap geeft van de bredere bedding waarin de liturgie gedijt. Bovendien isoleert de liturgiewetenschap zich niet van methodische ontwikkelingen binnen andere wetenschapsgebieden.

⁹ Martin Klöckener heeft de publicatie van periodieke bibliografische overzichten door Niels Rasmussen voortgezet, maar deze tevens uitgebreid met een inventarisatie van biografische studies van liturgiewetenschappers. Zie N. RASMUSSEN: Some bibliographies of liturgists, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 11 (1969) 214-218; IDEM: Bibliographies of liturgists. A first supplement, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 15 (1973) 168-171; IDEM: Bibliographies of liturgists. A second supplement, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 19 (1978) 134-139; IDEM: Bibliographies of liturgists. A third supplement, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 25 (1983) 34-42; M. KLÖCKENER: Bio-bibliographisches Repertorium der Liturgiewissenschaft. Folge 1 für die Jahre 1983-1992 mit Nachträgen aus früheren Jahren, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 35/36 (1993/1994) 285-357; IDEM: Bio-bibliographisches Repertorium der Liturgiewissenschaft. Folge 2 für die Jahre 1993-1997 mit Nachträgen aus früheren Jahren, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 41 (1999) 63-120. Behulpzaam kan ook zijn A. WARD & C. JOHNSON: *Orbis liturgicus. Repertorium peritorum nostrae aetatis in re liturgica. Who's who in contemporary liturgical studies. Répertoire des chercheurs contemporains en études liturgiques* (Roma 1995 = Bibliotheca ephemerides liturgicae. Subsidia 82).

¹⁰ C. STRUYKER BOUDIER: *Wijsgerig leven in Nederland, België en Luxemburg, 1880-1980*. 1-8 (Nijmegen/Baarn 1985-1992).

¹¹ J. BANK & M. VAN BUUREN: *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000); K. SCHUYT & E. TAVERNIE: *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).

¹² Zie G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Kampen 1999).

Ook voor de deelnemers aan het huidige debat over het profiel van de liturgiewetenschap geldt, dat hun positie en standpunt mede bepaald worden door hun visie op de verhouding van het vakgebied ten opzichte van de verschillende contexten.

Het project richt zich op de geschiedenis van de liturgiewetenschap in Nederland, maar deze afbakening houdt de mogelijkheid open om het blikveld te verbreden en allianties met buitenlandse onderzoekers aan te gaan om te komen tot een internationale historiografie van de liturgiewetenschap.

Voordat ik een voorlopige en tentatieve beschrijving geef van mogelijke projecten en deelstudies die in het onderzoek kunnen worden opgenomen (6), schets ik eerst een meer algemeen kader. Achtereenvolgens beschrijf ik in enkele grote lijnen de ontwikkeling van het vakgebied (2) en sta ik stil bij het actuele debat dat internationaal gevoerd wordt over de identiteit, de positionering en de profilering van het vakgebied. In dit debat, dat op meerdere echelons wordt gevoerd – kerkelijk, onderwijspolitiek en vakinhoudelijk – lichten verschillende spanningsvelden op waar de liturgiewetenschap vooral de laatste twee decennia mee geconfronteerd is (3). Vervolgens signaleer ik een aantal ontwikkelingen met betrekking tot de oecumene. De inmiddels gerealiseerde oecumenische toenadering in de liturgische praktijk en de intensieve onderlinge samenwerking op wetenschappelijk niveau maken het vanzelfsprekend om het onderzoek naar de wordingsgeschiedenis van de liturgiewetenschap oecumenisch op te zetten, in te vullen en uit te werken (4). Tot slot sta ik even stil bij enkele memorabele gebeurtenissen en herdenkingsjaren met betrekking tot het kerkelijk leven en de liturgische praktijk en vragen die daarmee verbonden zijn (5).

2. Algemene schets van de ontwikkeling van het vakgebied

De ontwikkeling naar een meer inhoudelijke, studieuze en wetenschappelijke benadering van de liturgie in Nederland moet gesitueerd worden binnen een bredere context die een groeiende belangstelling voor liturgie laat zien. Dat geldt zowel voor de rooms-katholieke als de reformatische kerken waar zich synchroon een aantal vergelijkbare ontwikkelingen voordoet. Men vraagt aandacht voor de betekenis van de liturgie voor de gelovigen. Vanuit deze praktische oriëntatie ontstaat een studieuze belangstelling voor de achtergronden, de inhoud, de betekenis en de zeggingskracht van de gevierde liturgie. Om uitwisseling, discussie en verdieping te bevorderen, verzamelen geïnteresseerden zich in studiegroepen of in verenigingsverband. De reflectie die op gang komt en de groeiende liturgische bewustwording zijn – in ieder geval aanvankelijk – niet primair gericht op academische wetenschapsbeoefening, maar gaan hand in hand met vernieuwing van de praxis: in alle kerken worden nieuwe liturgische boeken en orden van dienst ingevoerd. Deze brede context of dit groeiproces, dat overigens niet in alle kerkelijke denominaties op exact dezelfde wijze en

gelijktijdig verloopt, wordt binnen de rooms-katholieke en de Nederlandse Hervormde kerk wel met dezelfde titel aangeduid als de Liturgische Beweging.¹³

Het vakgebied van de liturgiewetenschap ontwikkelde zich dus vanuit en in wisselwerking met een praktijkgerichte oriëntatie. Dat komt al naar voren in de theologieopleiding waar liturgie aanvankelijk vrijwel uitsluitend op de praktijk gericht was. In de eerste helft van de twintigste eeuw werd het vak aan de vele rooms-katholieke grootseminaries en studiehuzen van de verschillende diocesen, orden en congregaties gewoonlijk gedoceerd door de canonist, de moralist of de econoom. Dit weerspiegelde de visie op liturgie als vooral een praktisch en juridisch vak. Volgens de toenmalige opvatting werd liturgie beschouwd als het decoratieve ceremonieel van de kerk. Met het oog op de juiste voltrekking van dit ceremonieel bestond een uitgebreide verzameling voorschriften, regels en rubrieken. Het liturgieonderwijs was gericht op de bestudering, de interpretatie en de toepassing van deze regelgeving en vooral op de inoefening van het protocol.¹⁴

Binnen de rooms-katholieke kerk kwam de Liturgische Beweging halverwege de negentiende eeuw op gang in Frankrijk waarna ze zich vooral in Duitsland en België, en later ook in Nederland zou verspreiden.¹⁵ Ze kreeg een extra impuls door het motu proprio *Tra le sollecitudine* van Pius X uit 1903, door decreten over de veelvuldige communie en de kindercommunie uit 1905 en 1910, en door een programmatische toespraak van de Belgische benedictijn Lambert Beauduin in 1909 in Mechelen.¹⁶ Mede onder invloed van deze Liturgische Beweging nam vanaf het begin van de twintigste eeuw ook in Nederland de belangstelling voor een meer pastorale en inhoudelijke benadering van de liturgie toe. Deze onthullende inhoudelijke belangstelling voor de liturgie werd vooral gestimuleerd door de diocesane clerus, bijgestaan door enkele regulieren,¹⁷ met F.C. van Beukering, pastoor in Rotterdam en Haarlem, als een van de voortrekkers. Er werden pogingen ondernomen om de rubriekgerichte visie op liturgie te verbreden en de deelname en de inhoudelijke betrokkenheid te bevorderen. Via verschillende vormen van liturgisch apostolaat, zoals de uitgave van het Nederlandse missaal *Het volksmisboek* in 1915 en de wijd verbreide mis-

¹³ Zie L. BRINKHOFF: Liturgische Beweging I, in L. BRINKHOFF e.a. (reds.): *Liturgisch woordenboek* 1-2 (Roermond 1958-1968) 1598-1606; J. LESCAUWAET: Liturgische Beweging II. Liturgische Beweging onder de Nederlandse Hervormden, in *Ibidem* 1606-1611.

¹⁴ LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap* 9.

¹⁵ Zie G. LUKKEN: *De onvervangbare weg van de liturgie* (Hilversum 1984²) 115-123.

¹⁶ J. LAMBERTS: Dom Lambert Beauduin en het begin van de liturgische beweging, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 8 (1992) 235-271; L. VAN TONGEREN: Liturgie in context. De vernieuwing van de liturgie en de voortgang ervan als een continu proces, in *Tijdschrift voor liturgie* 81 (1997) 178-198, p. 180-182.

¹⁷ L. BRINKHOFF: Nederland, in BRINKHOFF e.a.: *Liturgisch woordenboek* 2 1866-1879, k. 1874-1875.

weken vanaf de jaren 1930, werden hiertoe met name vanuit een aantal kloosterordes diverse initiatieven genomen.¹⁸

Deze oriëntatie op de liturgie vanuit een pastorale bewogenheid ging van meet af aan gepaard met een groeiende studieuze belangstelling. Exponenten van de toenemende wetenschappelijke belangstelling voor de liturgie zijn onder andere de oprichting in verschillende bisdommen van liturgische verenigingen die in 1915 werden samengevoegd tot een federatief verband met een eigen tijdschrift,¹⁹ het internationaal liturgisch congres in Maastricht in 1946,²⁰ en de oprichting van het Genootschap voor Liturgiestudie in 1952. Vrijwel alle liturgiedocenten uit Nederland, en verschillende uit Vlaanderen, waren aangesloten bij dit Genootschap dat zich ten doel stelde "de liturgiewetenschap te bevorderen en door liturgiestudie mede te werken aan de verdieping van het liturgisch leven", aldus G. Laudy, één van de twee oprichters van het Genootschap.²¹ Een wetenschappelijke meesterproef legden de bij dit Genootschap aangesloten docenten af met de publicatie van het unieke, en tot op de dag van vandaag hooggewaardeerde *Liturgisch woordenboek*.²²

De studieuze belangstelling voor de liturgie was vooral gericht op de historische achtergrond en de theologische inhoud. Dat waren de terreinen waar de docenten zich op toeleiden wanneer ze zich wetenschappelijk bekwaamden. In Nederland was dat sinds de oprichting in 1923 mogelijk aan de Katholieke Universiteit Nijmegen waar ook een academische theologische faculteit was ondergebracht, zij het met slechts een doctoraalopleiding,²³ waar priesters zich na een studie aan het grootseminarie verder wetenschappelijk konden bekwamen in de theologie. Voor een specialisatie in de liturgiewetenschap gingen de meesten echter naar Rome, later ook naar Parijs. Halverwege de eeuw weerspiegelde de groeiende wetenschappelijke belangstelling voor liturgie zich in de toename van het aantal academisch gevormde en gepromoveerde liturgiedocenten.

¹⁸ Zie P. AL & M. SCHNEIDERS (reds.): *Een soort onschuldige hobby? Een eeuw liturgisch werk van de norbertijnen in Nederland* (Heeswijk 1992).

¹⁹ L. VAN DE MEERENDONK: Van H. Mis van eerherstel naar herstel van misbeleving. Het miswekenwerk in Nederland en het aandeel van Bernenses hierin, in AL & SCHNEIDERS: *Een soort onschuldige hobby?* 87-140, p. 89; J. WILDERBECK: Professor Prein en de gemeenschapsmis in het Utrechtse, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 10 (1994) 31-71, p. 32.

²⁰ *Verslagboek van het internationaal liturgisch congres gehouden te Maastricht van 27 juli tot 2 augustus 1946* (Maastricht/Vroenhoven z.j. [1947]).

²¹ G. LAUDY: Genootschap voor liturgiestudie, in BRINKHOFF e.a.: *Liturgisch woordenboek* 853.

²² BRINKHOFF e.a.: *Liturgisch woordenboek*.

²³ L. WINKELER: *Om kerk en wetenschap. Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Amsterdam en de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht 1967-1991* (Utrecht 1992) 15.

Na de omvorming van de 52 grootseminaries en studiehuzen tot zes en wel-dra vijf katholieke theologische faculteiten en hogescholen aan het einde van de jaren 1960²⁴ waren alle liturgiedocenten academisch gevormd en werd het liturgieonderwijs op een wetenschappelijk niveau gebracht, waardoor het een curriculaire samenhang kreeg. De beginfase van deze nieuwe opleidingen viel samen met de implementatie van Vaticanum II. Voor de liturgiedocenten betekende dit dat zij allen via diverse commissies ook nauw betrokken waren bij de liturgische praktijk en bij de begeleiding van de invoering van de liturgievernieuwing. Onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze betrokkenheid van de docenten (en de studenten) bij de liturgische praktijk ook weerspiegeld werd in het onderwijs en vanuit welke vraagstellingen de reflectie op de praktijk plaatsvond.

Binnen de protestantse theologie behoorde het liturgieonderwijs, als kerkelijk vak, van meet af aan tot de praktische theologie. Aanvankelijk verstond men dit als toegepaste wetenschap,²⁵ waarbij de aandacht vooral uitging naar de praktische uitvoering en vormgeving van de eredienst. Friedrich Schleiermacher, die aan protestantse zijde geldt als de grondlegger van de praktische theologie, fundeerde de liturgie in het leven van de gemeente en stelde de onderlinge communicatie van het gemeenschappelijk religieuze leven in de liturgie centraal.²⁶ De eerste publicaties die tegen het einde van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw verschenen, waren nadrukkelijk gericht op de praktijk van de eredienst. De plaats van de preek, de betekenis van de liturgie voor de gemeente en de verschillende onderdelen van de orde van dienst vormden centrale themata.²⁷

²⁴ In 1964 werd de doctoraalopleiding aan de theologische faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen uitgebouwd tot een volledige opleiding theologie. In 1966 werd in Heerlen de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat opgericht, en in 1967 werden opgericht de Theologische Faculteit Tilburg, de Katholieke Theologische Hogeschool Amsterdam, en de Katholieke Theologische Hogeschool Utrecht. Het in 1966 opgerichte Theologisch Instituut Eindhoven werd in 1969 al weer opgeheven. Zie de overzichten in WINKLER: *Om kerk en wetenschap* 124-127.

²⁵ VRIJLANDT: *Liturgiek* 121.

²⁶ M. BARNARD: Liturgiewetenschap als discipline, in P. OSKAMP & N. SCHUMAN (reds.): *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk* (Zoetermeer 1998) 90-98, p. 91; G. IMMINK: Een dubbele beweging, in *Ibidem* 67-89, p. 74; M. BARNARD: Secular feast and christian feast in Schleiermacher's *Practical theology and Aesthetics*. A theoretical contribution to the study of liturgy and the arts, in POST, ROUWHORST, VAN TONGEREN & SCHEER: *Christian feast and festival* 185-203.

²⁷ Zie bijvoorbeeld J. VAN OOSTERZEE: *Practische theologie. Een handboek voor jeugdige godgeleerden* II (Utrecht 1878); J. GUNNING: *Onze Eeredienst. Opmerkingen over het liturgisch element in den gereformeerden cultus* (Groningen 1890); E. KRUIJF: *Liturgiek. Ten dienste van dienaren der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Groningen 1901).

Het begin van de Liturgische Beweging in de Nederlandse Hervormde kerk wordt wel in 1873 gesitueerd,²⁸ terwijl ook 1911 als beginpunt wordt geboekstaafd, het jaar waarin J.H. Gerretsen, dominee in de Kloosterkerk te Den Haag, enkele artikelen over liturgie publiceerde.²⁹ In hetzelfde jaar liet predikant H.W. Creutzberg in IJmuiden een kerk bouwen met een afwijkende architectuur en inrichting. Beide predikanten experimenteerden met de liturgie en ontwierpen alternatieve orden van dienst. Uit deze experimenten ontstond in 1923 de Liturgische Kring, die zich ten doel stelde "de liturgische grondslagen en de vormgeving te bestuderen, met het oog op de gehele hervormde kerk."³⁰ Men bestudeerde en bediscussieerde de liturgie vanuit de traditie en met aandacht voor de oecumene waarbij men zich vooral op de Anglicaanse traditie oriënteerde. Leden van de Kring lieten individueel of gezamenlijk verschillende publicaties het licht zien en deden concrete voorstellen ter invulling, wijziging dan wel verbetering van de bestaande liturgische praktijk. De Liturgische Beweging was niet een exclusief Nederlandse aangelegenheid, maar sloot aan bij vergelijkbare ontwikkelingen in andere landen en binnen andere kerkgenootschappen, zoals de Oxford Movement binnen de Anglicaanse kerk en de liturgische beweging in de Lutherse kerk in Duitsland en Scandinavië.³¹

In de jaren 1930 werd de kring van geïnteresseerden in de liturgie verbreed. Naast theologen gingen ook gemeenteleden en kerkmusici participeren in twee nieuw opgerichte verenigingen: de Liturgische Vereniging en de Vereniging voor Protestantse Kerkmuziek. Er werden vormingsactiviteiten en studiedagen georganiseerd en men reikte nieuw materiaal aan, hetgeen onder andere resulteerde in de uitgave van een nieuwe zangbundel.³² De inhoudelijke bezinning op de liturgie riep discussie op in woord en geschrift, met als gevolg dat verschillende mensen bij de liturgie betrokken raakten en zich genoodzaakt zagen een standpunt in te nemen. Toonaangevende publicaties verschenen onder andere van de hand van O. Noordmans en van G. van der Leeuw.³³ De inhoudelijke bezinning op de liturgie zette zich na de Tweede Wereldoorlog voort. Er ontstonden nieuwe verbanden en periodieken, zoals het Hilversums Convent, de Prof.dr G. van der Leeuw-Stichting, het tijdschrift *Kerk en eredienst* en het *Jaarboek voor de eredienst*, en het aantal studies over de liturgie nam toe. De in-

²⁸ Dit gebeurt door A. Soeting die de publicatie van een aantal stellingen over de liturgie door L.J. van Rhijn als het startschot voor de Liturgische Beweging beschouwt, aldus VRIJLANDT: *Liturgiek* 119.

²⁹ J.H. GERRETSEN: *Liturgie* (Den Haag 1911). Dit is de visie van G. van der Leeuw, aldus VRIJLANDT: *Liturgiek* 123, en ook van LESCAUWAET: *Liturgische Beweging* II 1601. Zie voor de beginperiode ook IDEM: *De liturgische beweging* 78-104.

³⁰ VRIJLANDT: *Liturgiek* 125. Zie voor het vervolg *Ibidem* 125-135.

³¹ Zie LESCAUWAET: *De liturgische beweging* 246-249; VRIJLANDT: *Liturgiek* 120-121.

³² *Psalmen en gezangen voor den eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Amsterdam 1938).

³³ O. NOORDMANS: *Liturgie* (Amsterdam 1939); G. VAN DER LEEUW: *Liturgiek* (Nijkerk 1940); IDEM: *Sacramentstheologie* (Nijkerk 1949).

houdelijke bestudering van de liturgie concentreerde zich op (bijbel)theologische thema's, op de geschiedenis van de liturgie, zowel met betrekking tot geschriften uit de Reformatie als ook wat betreft de voor-reformatorische geschiedenis van met name de vroege kerk, en op pastorale thema's in het licht van kerkopbouw. Een oecumenische oriëntatie stond hierbij dikwijls centraal. Het valt op dat deze toenemende studieuze belangstelling voor liturgie altijd nauw verbonden was met de praktijk en deze praktijk ten dienste heeft gestaan. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de beoefening van het vak aan de universiteit als kerkelijk vak altijd sterk aan de praktijk gerelateerd is geweest,³⁴ en dat veel betrokkenen als predikant in de praktijk werkzaam waren (geweest). Bovendien laat de reformatorische kerkstructuur toe om nieuwe inzichten te vertalen naar de praktijk en om te zetten in concreet liturgisch beleid. Voorbeelden hiervan zijn het *Dienstboek* (in ontwerp) uit 1955, het *Liedboek voor de kerken*, de uitgave *Onze hulp*, en het *Dienstboek* (een proeve) uit 1998.³⁵ Al deze uitgaven voor de liturgische praktijk zijn mede tot stand gekomen in wisselwerking met studie en reflectie. De gedegen inleidingen en commentaren in het *Compendium* bij het *Liedboek* zijn een monumentaal voorbeeld van een wetenschappelijke bijdrage aan de kerkmuzikale liturgische praktijk.³⁶

3. Liturgiewetenschap ter discussie gesteld

In de loop van de jaren 1980 dreigde de liturgiewetenschap in Nederland in dubbel opzicht gemarginaliseerd te worden. De goede en intensieve contacten met de kerkelijke overheid stagneerden en maakten plaats voor verwijdering en afstand, en om politiek-organisatorische en strategische redenen stond de positie van de liturgiewetenschap binnen de wetenschappelijke infrastructuur meermalen ter discussie. De oprichting van het interuniversitair Liturgisch Instituut aan de Theologische Faculteit Tilburg in 1992 beoogde door een bundeling van krachten voldoende tegenwicht te kunnen bieden aan de marginalisering en reductie van de liturgiewetenschap in Nederland.³⁷ Daarnaast ontspon zich ook binnen de liturgiewetenschap een debat over de open en brede benadering van het object en over de methodepluraliteit die werd bepleit en gehan-

³⁴ Sinds de invoering van de *duplex ordo* aan de rijksfaculteiten voor theologie in 1876 wordt er onderscheid gemaakt tussen literaire en historische vakken enerzijds en kerkelijke vakken anderzijds. Sindsdien maakt de liturgiewetenschap (liturgiek) deel uit van de kerkelijke vakken. Zie VRIJLANDT: *Liturgiek* 121.

³⁵ *Dienstboek voor de Nederlandse Hervormde kerk in ontwerp* ('s-Gravenhage 1955); *Liedboek voor de kerken* ('s-Gravenhage/Leeuwarden 1973); *'Onze hulp'. Een gemeenteboekje* (Amsterdam 1978); *Dienstboek. Een proeve. Schrift, maaltijd, gebed* (Zoetermeer 1998).

³⁶ *Een compendium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen uit het Liedboek voor de kerken* (Amsterdam 1977).

³⁷ LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap* 7-8, 22-28.

teerd. Dit debat wordt overigens niet alleen in Nederland gevoerd, maar trekt internationaal de aandacht.

3.1. Kerkelijk

De invoering van de vernieuwde liturgie na Vaticanum II in rooms-katholiek Nederland vond plaats onder verantwoordelijkheid van de Nederlandse bisschoppen, maar diverse deskundige liturgisten waren daar als adviseur en als lid van (vertaal)commissies bij betrokken.³⁸ Naarmate de adviezen meer en meer werden genegeerd, voelden deze deskundigen, die vrijwel allen als docent verbonden waren aan theologische opleidingen, zich overbodig en onmachtig. Het contact met de kerkelijke overheid kwam daardoor meermalen op gespannen voet te staan waardoor de uitwisseling tussen enerzijds het liturgisch beleid en anderzijds de ontwikkeling van de liturgische praxis en de inhoudelijke liturgische reflectie stagneerde.³⁹ In tegenstelling tot de jaren zestig stelde men vanaf de jaren zeventig het advies van deskundigen steeds minder op prijs. De kerkelijke overheid liet zich gaandeweg minder gelegen liggen aan inhoudelijke reflectie, waardoor ze zich verder distantieerde van de (beoefenaars van de) liturgiewetenschap.

Aan reformatorische zijde is in deze periode sprake van een omgekeerde beweging. Daar werden de banden tussen de kerkelijke overheden en de liturgiewetenschappers nauwer. Diverse liturgiedocenten maakten deel uit van verschillende organen en commissies voor de eredienst.

3.2. Politiek

Bij de oprichting van de KIWTO's (Katholieke Instellingen voor Wetenschappelijk Theologisch Onderwijs) in de jaren 1960 had de liturgiewetenschap een volwaardige plaats gekregen binnen de opleidingen, zowel wat betreft de personele bezetting als wat betreft de plaats in het curriculum. Sinds de bundeling van het theologisch onderzoek in de overkoepelende organisatie van STEGON (Stichting voor Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland) in 1979 dreigt de liturgiewetenschap in toenemende mate als zelf-

³⁸ Zie LUKKEN: *De onvervangbare weg van de liturgie* 125-131 en E. DE JONG: *Enkele lijnen op het terrein van de liturgie in de Nederlandse kerkprovincie gedurende de periode dat ik secretaris was van de nationale liturgische commissies* (ongepubliceerde lezing d.d. 30 mei 2002).

³⁹ Een conflict over een genegeerd rapport resulteerde in de publicatie van H. WEGMAN (red.): *Goed of niet goed? Het eucharistisch gebed in Nederland 1* (Hilversum 1976). Spanningen en verschillen van inzicht komen goed naar voren in K. JOOSSE: *Eucharistische gebeden in Nederland. Een documentaire studie over de ontwikkeling van de vertaalde Romeinse en 'eigen' Nederlandse eucharistische gebeden (1963-1979)* (Tilburg 1991 = TFT-Studies 17).

standige discipline te worden gemarginaliseerd.⁴⁰ De zelfstandigheid van de 'werkgemeenschap liturgiewetenschap' binnen STEGON heeft meermalen ter discussie gestaan. En ook binnen de huidige onderzoeksschool NOSTER (Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiestudies) heeft het moeite gekost om de liturgiewetenschap als eigen discipline zichtbaar te houden, hetgeen gelukt is in combinatie met kerkgeschiedenis. Angst voor marginalisering van het vakgebied werd versterkt door plannen om leerstoelen op te heffen, door het inkrimpen van de formatie en de uiteindelijke samenvoeging/opheffing van opleidingen met als gevolg dat de personele investering in de liturgiewetenschap is afgenomen. Binnen de katholieke opleidingen is de formatie in enkele jaren meer dan gehalveerd van 9 naar 4 fte. Aan reformatorische zijde is de formatie fors gereduceerd door de opheffing van de leerstoel liturgiewetenschap in Groningen en in Kampen, terwijl aan de VU in Amsterdam de leerstoel liturgiewetenschap volgens een zogenaamde nulaanstelling wordt bezet.

3.3. Vakinhoudelijk

Nadat in veel wetenschapsgebieden op methodisch vlak naar innovatieve benaderingen werd gezocht door multi-, inter- en intradisciplinair te werken, is ook de liturgiewetenschap op zoek gegaan naar connecties met andere disciplines, zoals de sociale wetenschappen (met name de antropologie), de semiotiek, de etnologie en de volkskunde. De methodepluraliteit die uit dit grensverkeer voortkwam, riep een paradoxale reactie op. Het inventieve en innovatieve werd geprezen, maar tevens werd de liturgiewetenschap een gebrek aan methodische eigenheid verweten.⁴¹ Deze methodische heroriëntatie heeft niet alleen geleid tot een andere benadering van het object, maar heeft ook tot gevolg gehad dat het object van de liturgiewetenschap werd verbreed. Het begrip liturgische bron kreeg een ruimere betekenis en verwijst niet langer alleen naar historische en schriftelijk gefixeerde bronnen, maar ook naar de actuele praktijk waar het ritueel *in actu* wordt voltrokken. Deze praktijk blijkt zeer divers te zijn en bovendien kan de scheidslijn tussen binnen- en buitenkerkelijke religieuze rituelen steeds minder scherp getrokken worden, zodat ritueel handelen vanuit een bredere context wordt bestudeerd. Niet iedereen binnen het vakgebied is even gelukkig met deze ontwikkelingen, zoals blijkt uit verschillende polemieken waarin de verbreding van methode en object wordt bestreden en verdedigd.⁴²

⁴⁰ POST: Wetenschappelijk grensverkeer; IDEM: Zeven notities; G. LUKKEN: Liturgiewetenschap in Nederland. Naar aanleiding van een onderzoeksbeoordeling, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 57-76. Zie voor ontwikkelingen in België J. LAMBERTS: Als liturgiewetenschap een 'randverschijnsel' dreigt te worden, in *Tijdschrift voor liturgie* 85 (2001) 280-289.

⁴¹ Zie POST: Wetenschappelijk grensverkeer.

⁴² Zie noot 6.

Men verwijt de liturgiewetenschap een overdaad aan antropologie en een gebrek aan theologie, men acht haar te veel op de praktijk gericht en te weinig historisch, of te zeer op cultuur en maatschappij betrokken ten koste van een kerkelijke oriëntatie. De uiteenlopende posities die in dit debat worden ingenomen, maken duidelijk dat een al te nauwe omschrijving van het vakgebied onmogelijk is en tevens daagt het debat ieder uit om zich te bezinnen op de eigen positie.

4. Oecumenische toenadering en samenwerking

De studieuze belangstelling voor de liturgie die in de eerste helft van de twintigste eeuw binnen de verschillende kerken was gewekt, richtte zich aanvankelijk uitsluitend op ieders eigen traditie. De liturgische bewegingen die in de diverse kerken op gang kwamen, reflecteerden op de liturgische praktijk van de afzonderlijke denominaties en bestudeerden daar de achtergrond, inhoud en ontwikkeling van. De onderlinge grenzen werden nog niet gemakkelijk overschreden; liturgische bewustwording ontstond en groeide vooral in eigen kring. Halverwege de eeuw lijkt zich een kentering in te zetten en ontstonden er onderling contacten die zouden uitgroeien tot verschillende vormen van samenwerking zowel op praktisch als op wetenschappelijk vlak. Wellicht is hier mede de oprichting van de Wereldraad van Kerken in 1948 van invloed geweest. Hoewel de Wereldraad zich – in ieder geval aanvankelijk – niet nadrukkelijk met liturgische thema's heeft ingelaten,⁴³ was de oprichting ervan zowel een symptoom van een reeds bestaande brede oecumenische openheid als een stimulans voor een voortgaande oecumenische toenadering, wereldwijd en in Nederland.

In ieder geval kan geconstateerd worden dat er sinds de transformatie van de katholieke grootseminaries tot wetenschappelijke theologische instellingen aan het einde van de jaren 1960 van meet af aan een goede en in intensiteit groeiende samenwerking heeft bestaan tussen de katholieke en de reformatorische beoefenaars van de liturgiewetenschap. De onderlinge toenadering en samenwerking manifesteren zich zowel op infrastructureel niveau in organisatorische verbanden, als op kerkelijk niveau, maar komen ook tot uitdrukking in de gezamenlijke betrokkenheid bij de organisatie van studiedagen en congressen en in de samenstelling van redacties van boeken en tijdschriften. Zo zijn de fora waar onderzoekers en docenten elkaar ontmoeten, zoals het Nederlandse Liturgiewetenschappelijk Overleg (LWO) en de internationale Societas Liturgica, van meet af aan oecumenisch samengesteld geweest. Het Genootschap voor Liturgiestudie is weliswaar als rooms-katholiek orgaan opgericht, maar staat inmiddels ook open voor reformatorische deelnemers. Het is vanzelfsprekend dat

⁴³ Het document van de Wereldraad van Kerken dat het meest uitgesproken liturgisch van aard is, verscheen in 1982 onder de titel *Doop, eucharistie en ambt* (Amersfoort 1982), en is bekend geworden als het Lima-rapport.

binnen de voormalige sectie eredienst van de Raad van Kerken, die inmiddels is omgebouwd tot de Werkgroep Vieren, altijd vertegenwoordigers van verschillende denominaties hebben samengewerkt. Het is daarentegen uitzonderlijk dat de commissies van nieuwe liturgische boeken niet alleen uit leden van de betrokken kerkgenootschappen bestaan, zoals het geval is bij bijvoorbeeld het *Dienstboek. Een proeve*. Daarnaast kan gewezen worden op de samenwerking tussen het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Theologische Faculteit in Groningen en het in Tilburg gevestigde interuniversitaire Liturgisch Instituut. Tot slot kunnen verschillende Nederlandse liturgische tijdschriften, (hand)boeken en reeksen genoemd worden die verschijnen onder verantwoordelijkheid van een oecumenisch samengestelde redactie of groep auteurs.⁴⁴

5. Kerkelijk leven en liturgische praktijk

De te bestuderen periode waarin de liturgiewetenschap in Nederland tot ontwikkeling kwam, valt ongeveer samen met de periode van de katholieke herleving sinds het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. In 1963 werd de Constitutie over de liturgie gepubliceerd als het officiële markeringspunt van de liturgische vernieuwing. In de tussentijd is er een volledig nieuwe generatie wetenschappers aangetreden die niet zelf bij de uitvoering en de begeleiding van de liturgievernieuwing betrokken was. Nu de kruitdampen zijn opgetrokken boven het strijdtoneel van rivaliserende kampen omtrent tempo en intensiteit van de vernieuwing van de liturgie en de vrijheid om te experimenteren,⁴⁵ vindt er momenteel een herbezinning plaats op de ingevoerde vernieuwing en haar uitgangspunten. Nadat er kritiek was geuit op de uitholling van de dramatiek van het ritueel, de reductie van de zintuiglijkheid en het profaniseren van de liturgie door het uitbannen van de sacraliteit, spreekt men nu over de hervorming van de hervorming, een motto dat Klaus Gamber hanteerde in zijn laatste publicatie vlak voor zijn onverwachte dood op 2 juni 1989.⁴⁶ Zowel de actuele liturgische praxis als het concept van de liturgievernieuwing staan daarbij ter discussie. Men wenst de hervorming of de vernieuwing van de liturgie te herij-

⁴⁴ De tijdschriften *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* en *Eredienstvaardig*, de series *Liturgia condenda*, *Meander* (voorheen *Liturgie in perspectief*), *Kerkmuziek en liturgie* en de recent opgerichte reeks *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy*; de handboeken M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001); J. LUTH, J. PASVEER & J. SMELAK (reds.): *Het kerklied. Een geschiedenis* (Zoetermeer 2001).

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld de polemische geschriften van F. VAN DER MILLER: *Open brief over geloof en eredienst* (Tiel/Utrecht 1973) en J. HERMANS: *De liturgievernieuwing in Nederland* (Brugge 1990).

⁴⁶ Aldus A. HÄUBLING: *Nachkonziliare Paradigmenwechsel und das Schicksal der Liturgiereform*, in *Theologie der Gegenwart* 32 (1989) 243-254, p. 246 noot 6.

ken, maar kan daarbij een meer regressieve of een meer progressieve richting kiezen. Herijken kan leiden tot een correctie waarbij ontwikkelingen en verworvenheden worden teruggedraaid, maar ook tot aanpassingen op grond van nieuwe inzichten, die verworven zijn door een herbezinning op de uitgangspunten en door herwaardering daarvan. Dit geldt bijvoorbeeld voor het principe van de herbronning dat binnen de Liturgische Beweging en bij de liturgievernieuwing als een centraal concept is gehanteerd. Uit hermeneutisch oogpunt kan de wijze waarop dit concept gehanteerd is echter onder kritiek gesteld worden. Wanneer het water bij de bron het meest helder is, betekent dat niet vanzelfsprekend dat een kopie van het verst reconstrueerbare verleden de meest adequate vorm voor het heden is.

Van een iets andere orde is de paradigmawisseling die zich binnen de reformatorische beoefening van de liturgiewetenschap voordoet en die ook haar weerslag heeft gekregen op de recentelijk samengestelde en ingevoerde liturgische boeken. Voor evaluatie van de implementatie en perceptie ervan is het wellicht nog te vroeg, maar ze laten de groeiende belangstelling zien voor ritualiteit, voor antropologie en voor de culturele inbedding van de liturgie die ook in de liturgiewetenschappelijke literatuur steeds meer aandacht krijgt.⁴⁷

6. Inventarisatie van onderwerpen en deelprojecten

Om tot de beoogde synthese te komen die de historiografie van de liturgiewetenschap in Nederland beschrijft, is eerst nauwkeurig en gedetailleerd onderzoek op onderdelen nodig. Veel deelaspecten vragen grondige bestudering. Er kan daartoe een uitgebreide inventarisatie gemaakt worden van aspecten, thema's en instanties die met het oog op een historiografisch overzicht nadere studie verdienen, een lijst die gaandeweg nog uitgebreid zal kunnen worden wanneer onvoorziene elementen naar voren komen. Na de opkomst van de liturgiewetenschap in de eerste decennia van de twintigste eeuw, manifesteert de verdere inhoudelijke ontwikkeling van het vakgebied zich in een verschuiving van paradigma's, in veranderende onderzoeksvragen en het aansnijden van nieuwe thema's, in herbezinning op en verbreding van het object en in de aanwending van nieuwe methoden. Deze verschuivingen in de wetenschappelijke reflectie op de liturgie zijn mede ingegeven door en tot stand gekomen in samenwerking met vernieuwingen binnen andere wetenschapsgebieden (ook buiten de theologie) en in samenhang met kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen. Al deze aspecten worden binnen dit historiografische project niet geabstraheerd tot aparte grootheden en uitgewerkt als zelfstandige thema's, maar ze komen aan de orde via het leven en het werk van concrete personen die bij de

⁴⁷ OSKAMP & SCHUMAN: *De weg van de liturgie*; BARNARD: *Liturgie als wetenschap*; BARNARD & POST: *Ritueel bestek*; M. BARNARD & N. SCHUMAN (reds.): *Nieuwe wegen in de liturgie. De weg van de liturgie – een vervolg* (Zoetermeer 2002).

ontwikkeling van het vakgebied betrokken zijn geweest. Deze biografische invalshoek vormt een centraal uitgangspunt van het project. Het betekent dat de beoefenaars van het vakgebied beschouwd worden als de sleutels die toegang verschaffen tot de ontwikkeling ervan. Aan de hand van hun liturgiewetenschappelijke werkzaamheden, activiteiten en publicaties en hun participatie aan wetenschappelijke, kerkelijke en liturgische infrastructuren wordt het vakgebied historiografisch in kaart gebracht.⁴⁸ De wetenschappelijke biografie is een binnen de liturgiewetenschap weinig gehanteerd genre, dat in het buitenland aan populariteit lijkt te winnen getuige de publicatie van enkele (auto)biografieën van protagonisten van de liturgiewetenschap, zoals Anton Baumstark,⁴⁹ Lambert Beauduin,⁵⁰ Romano Guardini,⁵¹ Johannes Wagner,⁵² en Athanasius Wintersig.⁵³ De gekozen invalshoek sluit bij deze ontwikkeling aan.

Via de personen die het vak beoefenen, zullen ook instellingen in beeld komen die van invloed zijn (geweest) op het liturgisch leven en de liturgiestudie in Nederland. Dit heeft tot gevolg dat liturgische uitgeverijen en verbanden zoals de Liturgische Kring, de Nationale Raad voor Liturgie, de Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging of de Van der Leeuw-stichting geen apart object van onderzoek vormen,⁵⁴ maar dat deze instanties in beeld komen via de personen die er studieus werkzaam waren of die er vanuit hun wetenschappelijke werkzaamheden mee in aanraking kwamen. Evenmin als de institutioneel-kerkelijke kant van de liturgie staat de concrete liturgische praxis centraal. Het project wil geen geschiedschrijving zijn van de liturgische ontwikkelingen in Nederland in (vooral de tweede helft van) de twintigste eeuw. Facetten hiervan zullen ongetwijfeld aan de orde komen omdat liturgische praxis en liturgische reflectie nauw met elkaar verweven zijn, maar deze zullen worden meegenomen voor

⁴⁸ Door deze biografische invalshoek onderscheidt het historiografisch project zich van de geschiedschrijving van de liturgie(wetenschap) in de gereformeerde kerken zoals gepubliceerd in VAN DE KAMP: *Liturgische bewustwording*, en DE JONG: *Ordering van dienst*.

⁴⁹ F. WEST: *Anton Baumstark's Comparative Liturgy in its intellectual context* (Notre Dame 1988 = Diss.).

⁵⁰ R. LOONBEEK & J. MORTIAU: *Un pionnier. Dom Lambert Beauduin (1873-1960). Liturgie et unité des chrétiens* (Louvain-la-neuve/Chevetogne 2001 = Recueil de travaux d'histoire et de philologie 7e série, 12-13).

⁵¹ A. SCHILSON: *Perspektiven theologischer Erneuerung. Studien zum Werk Romano Guardinis* (Düsseldorf 1986).

⁵² J. WAGNER: *Mein Weg zur Liturgiereform 1936-1986. Erinnerungen* (Freiburg i.Br. 1993).

⁵³ B. JEGGLE-MERZ: *Erneuerung der Kirche aus dem Geist der Liturgie. Der Pastoralliturgiker Athanasius Wintersig/Ludwig A. Wintersnyl* (Münster 1998 = Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 84).

⁵⁴ Zoals het geval is in de recent verschenen geschiedenis van het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek in A. VERNOOIJ: *'In schoonheid biddende'. De geschiedenis van het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek* (Kampen 2002). Overigens wordt ook in deze studie de geschiedenis vooral aan de hand van personen in beeld gebracht.

zover ze relevant zijn met het oog op de ontwikkeling van de discipline van de liturgiewetenschap en voor zover ze via de te bestuderen personen worden binnengebracht.

Ook de Nederlandse betrokkenheid bij (internationale) liturgische commissies en bij het internationale podium van de vakuitwisseling wordt via personen in kaart gebracht. Zowel wat betreft de kerkelijke organisatie als wat betreft het theologieonderwijs was er reeds een internationaal netwerk voorhanden. Verschillende kloosters waren uitgegroeid tot belangrijke liturgiewetenschappelijke studiecentra, zoals Solesmes, Maredsous, Leuven en Maria Laach, en in Rome bevonden zich studiehuisen van diverse ordes, congregaties en kerkprovincies die internationale contacten en uitwisseling hebben bevorderd. In de tweede helft van de twintigste eeuw ontstonden er internationale podia waar tijdens congressen wetenschappelijke inzichten werden uitgewisseld, zoals de Arbeitsgemeinschaft für katholische Liturgikdozentinnen und -dozenten, de Societas Liturgica, de Conférences Saint-Serges en de congressen van San Anselmo en de KU Leuven. Verschillende Nederlandse liturgisten waren en zijn bij deze organisaties betrokken.

Een belangrijke groep van informanten wordt gevormd door de liturgiedocenten van de theologische opleidingen. Zij hebben het vakgebied belangrijke impulsen gegeven, maar er is nooit systematisch onderzoek gedaan naar de wijze waarop zij het vakgebied mede tot ontwikkeling hebben gebracht. Het ontbreekt zowel aan studies naar het liturgieonderwijs als aan wetenschappelijke biografieën van de docenten die dit onderwijs verzorgden. Naast het genre van het *in memoriam* zijn er van enkele docenten ook bescheiden aanzetten voor een wetenschappelijke biografie gepubliceerd: met betrekking tot Herman Schmidt,⁵⁵ Henk Manders,⁵⁶ Cees Bouman,⁵⁷ Joop Boendermaker,⁵⁸ Rudolf Boon,⁵⁹

⁵⁵ L. BRINKHOFF: Prof. Dr. Herman Schmidt S.J. (1912-1982), in *Tijdschrift voor liturgie* 66 (1982) 296-299.

⁵⁶ L. HENSGENS: Theologiebeoefening veronderstelt een werkzame relatie tot de praktijk. Portret van H. Manders, in A. BLIJLEVENS, F. HEGGEN, A. HUSTINX & M. LEMMEN (reds.): *Ambt en bediening in meervoud. Veelvormigheid van dienstverlening in de geloofsgemeenschap* (Hilversum 1978) 10-21; A. BLIJLEVENS: Henk Manders. Een terugblik op zijn leven en werk, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 13 (1997) 7-20.

⁵⁷ A. SCHEER: Ter nagedachtenis van C.A. Bouman, in *Tijdschrift voor liturgie* 72 (1988) 243-246.

⁵⁸ K. VAN DER HORST & G. WESTRA: Over het werk van J.P. Boendermaker, in K. VAN DER HORST, D. MONSHOUWER & G. WESTRA (reds.): *Voor de achtste dag. Het oude testament in de eredienst* (Kampen 1990) 325-327.

⁵⁹ R. BOON: Autobiografische notities, in H. BOON-SCHILLING, W. OVERBOSCH & A. SOETING (reds.): *Liturgievernieuwing in een veranderende wereld. Terugblik en toekomstperspectief* (Amsterdam 1991 = Mededelingen Prof. dr G. van der Leeuw-Stichting 66) 109-128.

Ad Blijlevens,⁶⁰ Gerard Lukken,⁶¹ Herman Wegman,⁶² Augustinus Hollaardt,⁶³ Hansjörg auf der Maur,⁶⁴ Willem Gerard Overbosch,⁶⁵ Regnerus Steensma,⁶⁶ en Lucas Brinkhoff.⁶⁷ Om in deze leemte te voorzien, is voor wat betreft de rooms-katholieke docenten een promotieonderzoek geformuleerd onder de titel 'De beoefening van de liturgiewetenschap aan de rooms-katholieke theologische opleidingen in Nederland in de twintigste eeuw'. In dit onderzoek zal niet van alle docenten even uitgebreid studie worden gemaakt.

Zeker in de eerste decennia van het te bestuderen tijdvak hebben verschillende docenten hun liturgieonderwijs minder benadrukt, omdat zij het combineerden met het onderwijs in andere vakken zoals canoniek recht of kerkgeschiedenis en met andere functies 'in huis' zoals die van econoom.⁶⁸ Na een inventarisatie van de docenten en van gegevens met betrekking tot onderwijs en onderzoek kan bepaald worden welke docenten nader bestudeerd worden. Doorslaggevende criteria bij deze selectie zullen zijn of een docent van betekenis is geweest voor latere docenten die zich als studenten onder zijn gehoor bevonden, en de mate waarin een docent in woord (onderwijs) en geschrift (onderzoek) zichzelf en het vakgebied naar voren heeft gebracht. Van deze docenten zal worden nagegaan waar zij zelf hun opleiding hebben genoten en wie hun leermeesters waren. Om zicht te krijgen op de inhoud van het onderwijs is onderzoek nodig naar de leerstof die *aan* en *door* hen werd onderwezen. Onmisbare informatiebron daarvoor vormen de cursussen, traktaten, dictaten en handboe-

⁶⁰ E. HENAU: Ad Blijlevens. Een theologisch profiel, in E. HENAU & F. JESPERSEN (reds.): *Liturgie en kerkopbouw* (Hilversum 1993) 9-22.

⁶¹ L. VAN TONGEREN: Rite and Sign. Gerard Lukken: some bio-bibliographical notes, in G. LUKKEN: *Per visibilia ad invisibilia. Anthropological, theological, and semiotic studies on the liturgy and the sacraments* collected and edited by L. VAN TONGEREN & Ch. CASPERS (Kampen 1994 = *Liturgia condenda* 2) 9-22.

⁶² G. ROUWHORST: Herman Wegman. Een terugblik op zijn leven en werk, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996) 6-20; IDEM: H.A.J. Wegman: liturgiewetenschap in ontwikkeling, in A. DE GROOT & O. DE JONG (reds.): *Vier eeuwen theologie in Utrecht* (Zoetermeer 2001) 331-340.

⁶³ G. LUKKEN: Augustinus Hollaardt: een lang leven in dienst van de liturgie, in *Tijdschrift voor liturgie* 83 (1999) 298-307.

⁶⁴ G. ROUWHORST: Terugblik op het leven en werk van prof.dr Hansjörg Auf der Maur (1933-1999), in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 16 (2000) 161-166.

⁶⁵ M. BARNARD: Willem Gerard Overbosch (1919-2001). In memoriam, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 17 (2001) 25-30.

⁶⁶ J. BREMMER: Regnerus Steensma. Een leven in hout en steen, in J. KROESSEN, J. LUTH & A. MOLENDIJK (reds.): *Religieuze ruimte. Kerkbouw, kerkinrichting en religieuze kunst* (Zoetermeer 2002) 9-19.

⁶⁷ A. HOLLAARDT: In memoriam Lucas Brinkhoff (1919-2003), in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) 9-14.

⁶⁸ Zie LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap* 9.

ken die gebruikt werden en die zij soms zelf samenstelden of schreven.⁶⁹ Daarnaast is de bestudering van de eigen publicaties van de docenten relevant om te kunnen bepalen in hoeverre zij hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van het vakgebied.

Een soortgelijk project zou ook geformuleerd kunnen worden ten aanzien van de liturgiedocenten binnen de theologische opleidingen van de andere denominaties. Naar twee van hen wordt inmiddels onderzoek gedaan: Eward Postma werkt aan een dissertatie over C. W. Mönnich,⁷⁰ en Marcel Barnard bereidt een publicatie voor over G. van der Leeuw.

Een interessante bron vormen de in Nederland verdedigde promoties op het terrein van de liturgiestudie. Een overzicht van de bestudeerde onderwerpen en de gehanteerde methoden en vraagstellingen is een indicatie voor ontwikkelingen binnen het vakgebied. Vervolgens kan via hun publicaties de wetenschappelijke weg gevolgd worden die promovendi na hun promotie zijn gegaan.

Het is echter wenselijk om het blikveld nog meer te verbreden, want ook buiten de opleidingen zijn er velen die zich studiematig op de liturgie richt(t)en. Dat geldt bijvoorbeeld voor bewoners van kloosters waar liturgische (studie)centra zijn ontstaan, zoals bij de benedictijnen in Oosterhout en de norbertijnen in Heeswijk. Maar ook individuele kloosterlingen, pasto(o)rs en dominees waren de liturgie studieus toegedaan en hebben zich erin verdiept. Daarnaast zijn er verschillende liturgische functionarissen die op buitenuniversitaire posities liturgiewetenschappelijk werkzaam zijn (geweest) als studiesecretaris of beleidsmedewerker. Het loont de moeite om ook hun stappen op het liturgiewetenschappelijk erf na te gaan.

Omdat de liturgiewetenschap veel raakvlakken heeft met andere (sub)disciplines en men zich binnen die disciplines ook nadrukkelijk richt op liturgische thema's, dient het onderzoek zich ook te richten op wetenschappers buiten het eigen vakgebied. Op het terrein van het christelijk Latijn, de christelijke archeologie en de vroegchristelijke kunst hebben enkele internationaal gerenommeerde Nederlandse wetenschappers belangrijke bijdragen geleverd, die ook van grote betekenis zijn geweest voor de ontwikkeling en de beoefening van de liturgiewetenschap, zowel binnen als buiten Nederland. Daarom verdie-

⁶⁹ Lodewijk Winkeler heeft weliswaar onderzoek gedaan naar de handboeken die op seminaries en specifiek op het seminarie van Warmond werden gebruikt, maar het liturgieonderwijs komt daarin niet ter sprake. Zie L. WINKELER: Ten dienste der seminaristen. Handboeken op de Nederlandse priesteropleidingen, 1800-1967, in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 17 (1987) 12-56. IDIEM: Het onderwijs op Warmond, 1799-1967, in *Trajecta* 9 (2000) 134-167.

⁷⁰ Zie M. BARNARD: C.W. Mönnich (1915-1994) – een artistiek luthers theoloog. Dimensies en perspectieven van een op de cultuur betrokken theologie. Presentatie van een onderzoeksproject, toegespitst op *Pelgrimage* (1953) en *Antiliturgica* (1966), in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 17 (2001) 7-24.

nen Chr. Mohrmann,⁷¹ F. van der Meer en P. van Moorsel een plaats in het onderzoeksproject.⁷² Vanwege de nauwe band tussen de kerkmuziek en de hymnologie enerzijds en de liturgiewetenschap anderzijds zijn enkele muziekwetenschappers, die zich nadrukkelijk met kerkmuzikale thema's hebben ingelaten relevant voor het project. Als belangrijke representanten moeten hier genoemd worden J. Smits van Waesberghe, H. Andriessen,⁷³ H. Nolthenius, C. Vellekoop, F. Mehrtens en B. Huijbers.⁷⁴ Wat voor de kerkmuziek geldt, is ook van toepassing op de kerkbouw. Vanuit het oogpunt van de kerkbouw zijn architectuur en liturgie verwante vakgebieden. Naast de veelvuldige toepassing van neostijlen kwamen in de twintigste eeuw nieuwe stijlen tot ontwikkeling en werd er gezocht naar een andere vormgeving van kerkgebouwen, mede vanuit een doordenking van de relatie tussen liturgie en kerkbouw.⁷⁵ Een belangrijk podium voor meningsvorming en discussie was het *Katholiek bouwblad*, en rond architecten als M. Granpré Molière en H. van der Laan verenigden zich invloedrijke stromingen die bekend zijn als de Delftse en de Bossche School. Voor de reformatorische kerkbouw waren K. Sijmons en M. Duintjer toonaangevende architecten.

7. Tot slot

De bestudering van de hier genoemde categorieën van personen kan resulteren in een reeks interessante grotere en kleinere wetenschappelijke biografieën, die

⁷¹ Zie M. DERKS & S. VERHEESEN-STEGEMAN: *Wetenschap als roeping. Prof.dr Christine Mohrmann (1903-1988)*, classica (z.p. 1998 = Vrouwen van formaat 1).

⁷² Omdat het hier om met de liturgiewetenschap verwante (sub)disciplines gaat, die echter door de genoemde personen ook nadrukkelijk in een liturgiewetenschappelijke context zijn uitgeoefend, noem ik hier voor het eerst enkele concrete namen van inmiddels overleden personen die in het onderzoek betrokken zouden kunnen worden. In het voorgaande ontbreken lijstjes met namen van liturgiewetenschappers die in het kader van het project bestudeerd zouden moeten worden, en wel om twee redenen. Het is nog niet inzichtelijk op grond waarvan in deze voorfase van het onderzoek sommige namen wel en andere niet genoemd zouden moeten worden, en ook een opsomming van alle liturgiewetenschappers van de vorige eeuw is in deze verkennende fase nog niet te geven. Bovendien is het voor alle liturgiewetenschappers vanzelfsprekend dat de liturgie het object is van hun werkzaamheden; dat geldt niet voor de hier genoemde personen die een soms wel voor de hand liggende maar niet vanzelfsprekende keuze hebben gemaakt om hun eigen discipline met de liturgiewetenschap te verbinden.

⁷³ Zie E. MULDER, H. WEGMAN, C. PEETERS & B. KAIMANN: *Hendrik Andriessen en het tijdperk der ontluiking* (Utrecht 1993).

⁷⁴ Zie A. VERNOOIJ: In memoriam Bernard Maria Huijbers (1922-2003), in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) 15-30.

⁷⁵ Zie C. PEETERS: Kerkelijke kunst en architectuur ten tijde van Hendrik Andriessen, in MULDER e.a.: *Hendrik Andriessen en het tijdperk der ontluiking* 45-72.

gezamenlijk voldoende stof leveren voor een synthetiserend overzicht van de ontwikkeling van de liturgiewetenschap in Nederland. Inzicht in breukpunten en constanten in vraagstelling, gehanteerde methode en afbakening van het object kunnen relevant zijn voor een positiebepaling in het huidige debat over de koers en de identiteit van de liturgiewetenschap. Een historiografisch overzicht maakt het ook mogelijk om een vergelijking te maken met de beoefening van de liturgiewetenschap in het buitenland op grond waarvan tevens kan worden vastgesteld welke bijdrage Nederland internationaal heeft geleverd aan de ontwikkeling van het vakgebied.

Summary*

Liturgical studies is one of the newer disciplines within theology. In the Netherlands this field of study developed in the context of the Liturgical Movement especially, and became a full and independent academic discipline in the second half of the twentieth century. The short history of this field of study probably explains the lack of a historical overview, but does in no way justify the lack of scientific history. The importance of a historiographical overview is increasing due to the fact that liturgical studies have in the past years been a subject of discussion in a number of respects, and because within the field of study itself debates are taking place on its nature, method, procedure and object. In order to find out the current position of the field of study an overview of its genesis and development is relevant. A study of the history of the discipline could be clarifying when considering the course to be taken, as is the case at present. After all, the identity of the discipline is partly determined by tradition in the field of study.

In this article a rough sketch is given of a broadly set up and ecumenically oriented historiographical research programme. Following a sketch of the development of the field of study, the present international debate on the identity and profile of the discipline is discussed, after which a number of aspects of the ecumenical approach to the field of liturgical studies are described. Then the historical research programme is outlined on the basis of an inventory of a number of separate subjects and projects that require further research. In the research programme presented here the emphasis is not placed upon the study of institutions and organisations, but it has been decided to study the discipline via the line of approach of those who have practised the profession. The institutional and organisational elements are introduced through these people, and the development of the content of the study can be deduced from the subjects with which they were occupied, the themes they elaborated and the method of questioning used.

* Translated by Mrs. Nikki Idema.

